

‘Vrijers die van verre komen, zijn te schromen’

**Geografische homogamie van huwelijkspartners,
1812-1922**

Peter Ekamper, Christel Faes & Frans van Poppel¹

Summary

*Geographical homogamy of spouses married in the Netherlands in the period
1812-1922*

People tend to choose a partner originating from their own region. However, in the course of time the geographical horizon widened. The mean geographical distance between the regions of origin of spouses in the Netherlands strongly increased during the nineteenth and twentieth century, particularly from the 1880s onwards. Also regional differences can be observed. This study aims at explaining the characteristics of the spatio-temporal changes in the geographical distance between the places of birth of spouses in the Netherlands in the period 1812-1922. By using spatio-temporal regression models both the effects of individual characteristics (like age and social class) and the regional socio-economic context can be explored.

Inleiding

Sociologen hebben veranderingen in de patronen van partnerkeuze en kenmerken van huwelijkspartners gebruikt als indicator voor een grote variëteit aan sociale processen. Zo is de verandering in de neiging van mensen om een huwelijkspartner te kiezen die tot de eigen sociale klasse behoort – sociale homogamie – opgevat als een indicatie voor de mate van openheid van een samenleving en voor veranderingen in de basis van de sociale stratificatie (Kalmijn, 1994; 1998; Zijdeman, 2010). De keuze voor een partner uit de eigen etnische groep – etnische endogamie – wordt indicatief geacht voor de mate waarin sprake is van acceptatie en integratie tussen bevolkingsgroepen (Kalmijn & Van Tubergen, 2006; Van Tubergen & Maas, 2007). Veranderingen in de mate van religieuze homogamie van huwelijkspartners zijn door sociale wetenschappers

opgevat als een belangrijke indicatie voor het proces van verzuiling en voor de mate van controle die kerkgenootschappen op hun leden kunnen uitoefenen (Kalmijn, 1991). Veranderingen in leeftijdshomogamie, dat wil zeggen de leeftijdsverschillen tussen huwelijkspartners, worden indicatief geacht voor de machtsverschillen tussen mannen en vrouwen en zijn gebruikt ter beantwoording van de vraag of gevoelsoverwegingen grotere invloed hadden op de partnerkeuze dan zakelijke motieven (Atkinson & Glass, 1985; Van de Putte et al., 2009).

Veranderingen in geografische endogamie of homogamie, de voorkeur voor partners uit de eigen buurt of regio, kan inzicht opleveren in de ontwikkeling van de geografische horizon van de bevolking, in de mate waarin sprake was van ruimtelijk, cultureel en sociaal geïsoleerde gebieden en in de verminderde betekenis van lokale contexten van sociale interactie. Daarnaast is de geografische afstand tussen huwelijkscandidaten een sterke indicator van de gevolgen die nieuwe technologie en infrastructuur heeft gehad voor de ervaringen, opvattingen en houdingen van de bevolking (Van der Woud, 2006).

In het afgelopen decennium zijn verschillende studies verschenen waarin voor Nederland langetermijntontwikkelingen in de verschillende vormen van homogamie zijn bestudeerd. Terwijl grootschalige studies zijn uitgevoerd naar sociale homogamie (Boonstra & Mandemakers, 1995; Maas & Van Leeuwen, 2005; Van Dijk, Visser, & Wolst, 1984; Van Leeuwen & Maas, 1997; Zijdeman, 2010), religieuze homogamie (Beekink, Liefbroer, & Van Poppel, 1998; Hendrickx, Lammers, & Ultee, 1991), etnische endogamie (Lucassen, 2010; Schrover, 2004) en leeftijdshomogamie (Van de Putte et al., 2009; Van Poppel, Liefbroer, Vermunt, & Smeenk, 2001), werd geografische homogamie vooral op basis van lokale gegevens bestudeerd. Hoewel verschillende studies voor Nederland het bestaan van geografische homogamie voor een aantal regio's hebben aangetoond (zie onder andere Kok, 1998; Meurkens, 1984; Van Poppel, 1994; Van Poppel & Ekamper, 2005) zijn meer omvattende historische studies van een bovenlokaal karakter tot nu toe achterwege gebleven.² Juist bij de studie van geografische homogamie is echter de ruimtelijke context een uitermate restrictieve factor: het is immers juist de specifieke fysieke locatie en de inbedding in een transport- en communicatienetwerk die sterk bepalend zijn voor de mate van geografische homogamie. Dat maakt het moeilijk tot meer generaliserende uitspraken over de ontwikkeling van geografische homogamie over de langere termijn te komen. Onze aandacht richt zich op geografische homogamie in vier Nederlandse provincies en dat maakt het mogelijk de beperkte lokale focus van de voornoemde studies te ontstijgen. Bijna zonder uitzondering zijn de tot nu toe verschenen studies naar de ontwikkeling van de geografische afstand tussen huwelijkspartners ook uitsluitend beschrijvend van karakter en ook dat vraagt om een andere meer verklarende aanpak.

In dit artikel gaan we na hoe in de loop van de afgelopen twee eeuwen de geografische afstand tussen huwelijkspartners zich in Nederland heeft ontwikkeld. We onderzoeken welke veranderingen de gemiddelde geografische afstand tussen huwelijkspartners in de periode 1812-1922 onderging, welke regionale verschillen er tussen provincies bestonden en welke variabelen de ruimtelijke en temporele veranderingen in de geografische afstand verklaren. De voor de analyses gebruikte dataset is uniek te noemen, zowel wat de omvang van de data betreft (een miljoen huwelijken), als wat betreft de lengte van de tijdsperiode die wordt bestreken (ruim een eeuw). In de toepassing van ruimtelijke analysetechnieken in de vorm van geografische regressiemodellen betekent deze studie een belangrijke stap vooruit.

Geografische homogamie

De mate waarin van geografische homogamie sprake is, wordt door een samenspel van factoren bepaald: individuele voorkeuren van de huwelijkskandidaten, invloeden van de sociale groep waartoe de huwelijkskandidaten behoren en de mogelijkheden voor huwelijkskandidaten om met elkaar in contact te komen (Kalmijn, 1991; Van de Putte, 2003). Geografische homogamie wordt op de eerste plaats bepaald door laatstgenoemde factor, de mogelijkheden die mensen hebben om potentiële huwelijkspartners uit een bepaald gebied te ontmoeten en met hen in contact te blijven. Mensen prefereren in het algemeen een partner uit de buurt boven een willekeurige partner uit een verder weg gelegen gebied. Dat kan allereerst worden begrepen in termen van modellen van menselijk gedrag zoals het 'principle of least effort': een individu zal om bepaalde behoeften te bevredigen, zoals het onderhouden van een relatie, zelden ver zoeken naar middelen die met een minimale inspanning in tijd, energie en kosten in de buurt beschikbaar zijn (Coleman, 1979, p. 415). Geografische afstand beïnvloedt de keuze van huwelijkspartners ook doordat geografische nabijheid de kans om elkaar te ontmoeten en daarmee de kans om een huwelijkspartner te vinden vergroot. Op de derde plaats is de ruimtelijke spreiding van de bevolking van belang. In dichtbevolkte gebieden is de kans groter om een partner in de buurt te vinden dan in dunbevolkte gebieden. Ten slotte kan de geografische afstand een indicator zijn van onderliggende ruimtelijke verschillen in culturele en sociale kenmerken, zoals religie, opleiding, sociale klasse, levensfase en etniciteit (Haandrikman et al., 2008; Haandrikman, 2010). In feite is deze factor sterk afhankelijk van de invloed van de sociale groep waartoe de huwelijkskandidaten behoren en van de voorkeuren van de huwelijkskandidaten. Ruimtelijk variërende culturele factoren, zoals religie, etniciteit, dialect en taal, kunnen leiden tot regionale ver-

schillen in geografische homogamie, doordat mensen geneigd zijn te kiezen voor een partner met dezelfde culturele kenmerken uit dezelfde of een cultureel verwante regio. Cultureel gezien bestaat er een voorkeur voor partners met overeenkomstige opvattingen over huwelijk en gezin, religie en vrijetijdsbesteding, en met gedeelde taal en dialect, levenservaringen enzovoort. Een dergelijke voorkeur stimuleert tot de keuze van een partner uit de eigen gemeenschap of in elk geval uit een regio die in cultureel opzicht verwant is. Dat aan een partner van binnen de gemeenschap de voorkeur wordt gegeven, is echter ook een indirect gevolg van het feit dat men veelal trouwde met iemand uit het eigen sociale en religieuze milieu. Partners die aan deze criteria voldeden, vond men eerder op sterk lokaal georiënteerde sferen zoals familiefeestjes, in het gezelschapsleven, de kerk en in het netwerk van familie en vrienden (Kalmijn & Flap, 2001). Dit zal vaak leiden tot de keuze voor een partner op kortere afstand (Ekamper et al., 2010; Haandrikman, 2010).

In een analyse die zich richt op de langetermijnveranderingen in geografische homogamie is het zaak rekening te houden met de sterke veranderingen die zich hebben voorgedaan in de mechanismen die bepalend zijn voor de contactmogelijkheden, culturele voorkeuren en invloeden van de sociale groep.

In de negentiende en twintigste eeuw zijn de mogelijkheden om met partners van buiten de regio in contact te komen en te blijven enorm toegenomen waarbij fysieke barrières (zoals rivieren en eilanden) zijn weggenomen en de infrastructuur (zoals wegen en spoorwegen) een ongekende uitbreiding heeft ondergaan.

Tot in het begin van de twintigste eeuw waren contacten op afstand lastiger door slechte verbindingen en beperkte vervoersmogelijkheden. Voor het merendeel van de mensen in de pre-industriële periode was de geografische reikwijdte van hun dagelijkse activiteitenpatroon maximaal enkele kilometers, vaak minder, met incidenteel een wat langere tocht (Renard, 1984; Rosenthal, 1999). Wie dagelijks voor werk een afstand moest overbruggen, kon zich gelet op de vaak lange werkdagen niet permitteren daar langer dan een uur over te doen: te voet een afstand van ongeveer 5 kilometer. Marktplaatsen lagen in Nederland zelden meer dan 25 kilometer van elkaar af, zodat men door een bezoek aan een dergelijke plaats – die vaak ook als ontmoetingscentrum functioneerde – ook niet meer dan 10 of 12 kilometer van de woning verwijderd raakte. Plaatsen binnen een straal van vier tot vijf uur gaans waren nog gemakkelijk bereikbaar en leverden voor een ontmoeting geen grote problemen op. Die waren er wel als de partner verder weg woonde. De meeste mensen reisden te voet of met vervoermiddelen, waarmee ze niet veel harder opschoten en konden daardoor maximaal 20 kilometer afleggen om elkaar te ontmoeten en nog dezelfde dag in de eigen woon-

plaats terug te keren. Wie trouwde met iemand van verder weg kon vóór het huwelijk slechts met de partner contact houden als men in de buurt overnachtte.

384

Er heeft sinds de jaren vijftig van de negentiende eeuw een enorme verbetering plaatsgevonden van de transportnetwerken voor fysieke verplaatsing (Filarski & Mom, 2008) en van de netwerken voor andere vormen van communicatie (telegraaf, telefoon, postverkeer) (Van der Woud, 2006). De inkomensstijging maakte een intensiever gebruik van deze netwerken mogelijk (Pooley & Turnbull, 1998). De geografische reikwijdte van het dagelijkse activiteitenpatroon nam enorm toe door de stijging van de onderwijsparticipatie op secundair en tertiair niveau, de grotere woon-werkafstanden (pendelarbeid en forensisme), de vervulling van de dienstplicht en de sterke uitbreiding van de vrije tijd en de bijbehorende uitjes, vakanties en vrijetijdsactiviteiten. De kansen op contact met potentiële huwelijkspartners uit andere regio's en de mogelijkheden deze contacten te onderhouden namen daardoor aanzienlijk toe. In onze studie pogen we de effecten van de vergrote transportmogelijkheden te analyseren door gebruik te maken van informatie over de lengte van het nationale spoorwegnet. Het toenemende gebruik van dat net wordt geïndiceerd door het nationale inkomen per hoofd. Contactmogelijkheden zijn ook afhankelijk geacht, op het plaatselijk niveau, van de populatieomvang, waarvan we een positief effect op geografische homogamie van de aldaar geboren huwelijkskandidaten verwachten. Nog aanwezige fysieke barrières worden gevangen door voor een provincie analyses afzonderlijk uit te voeren voor op een eiland gelegen gemeenten.

Grote veranderingen deden zich ook voor in de mentale barrières die er tussen partners uit verder van elkaar gelegen regio's bestonden. Die veranderingen betroffen zowel de culturele voorkeuren als de contactmogelijkheden. In de afgelopen eeuw is Nederland in cultureel opzicht steeds meer een eenheid geworden. Lokale dialecten en lokale zeden en gewoonten verdwenen. Moderne massamedia en politieke en economische integratie leidden tot een steeds sterkere vervlechting, zowel in emotionele als cognitieve zin van regio's en hun bewoners en daardoor tot culturele homogenisering (Knippenberg & De Pater, 1988; Van der Woud, 2006). De mate waarin men aangewezen was op gezin en familie is sterk afgenomen en het belang van religieuze homogamie bij de keuze van een partner is sterk verminderd (Watkins, 1991). Indirect leidde dat tot verminderde geografische homogamie. Culturele verschillen bestaan nog steeds, maar deze hangen minder en minder samen met de regionale achtergrond van de betrokkenen (Knippenberg & De Pater, 1988). Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat personen uit andere regio's steeds minder als vreemden werden beschouwd en eerder als huwelijkspartner in aanmerking kwamen. Ook de mogelijkheden van jongeren om poten-

tiële partners uit een andere regio te ontmoeten zijn in de afgelopen eeuw structureel toegenomen. Veel van de beperkingen die voorheen remmend werkten op de keuze voor een partner van buiten de eigen gemeenschap verloren daardoor hun betekenis. Onze hypothese is dat in homogeen religieuze gemeenten en in nietstedelijke gemeenten minder de neiging zal hebben bestaan om een partner van buiten de eigen regio te huwen.

Daarnaast verwachten we op basis van de literatuur verschillen in de mate en spreiding van geografische homogamie in relatie tot de kenmerken van de huwelijkspartners (Haandrikman et al., 2008). Het historische materiaal bevat echter maar beperkte informatie over deze kenmerken. Naast de leeftijd en de burgerlijke staat van de huwendes is slechts een indicatie van de sociale klasse van de huwendes man en de participatie van de huwendes vrouw op de arbeidsmarkt bekend.

Onderzoek heeft uitgewezen dat er een complexe relatie bestaat tussen de leeftijd van de huwelijkspartners en de geografische afstand tussen de huwelijkspartners. Tot aan de modale huwelijkleeftijd is sprake van een toename van de afstand, boven deze leeftijd van een sterke afname (Coleman & Haskey, 1986). Mannen en vrouwen maken eerst een groeiproces door in hun sociale ervaringen en hun netwerk, in inkomen, welstand en in mobiliteit. Boven een grensleeftijd wordt hun leven echter meer gericht op eigen huis en haard en hun deelname aan het soort van sociale activiteiten dat hen in contact zou kunnen brengen met verder verwijderde partners neemt af.

Verskillende auteurs hebben erop gewezen dat hertrouwde mannen en vrouwen in historische populaties vaker een huwelijk sloten met een partner die van buiten de eigen gemeenschap kwam (Corsini, 1981; Segalen, 1981). Hertrouw was in zeker zin in historische samenlevingen een breuk met de sociale normen, was aan sterke sociale controle onderworpen; bij de keuze van een partner was men door de interne restricties op de keuze van kandidaten ook gedwongen de blik te richten op verder weg wondende huwelijkspartners. De mate waarin de gemeenschap deze druk uitoefende kon echter sterk uiteenlopen.

Uit onderzoek over recentere tijden blijkt dat mensen van bescheiden komaf over relatief weinig informatie beschikken over verder weg gelegen gebieden, over minder ruime geografische netwerken beschikken, over kortere afstanden verhuizen en dichterbij hun familie wonen dan mensen die hoger op de sociale ladder staan (Morill & Pitts, 1967; Mulder & Kalmijn, 2007; Pooley & Turnbull, 1998). Tevens blijken lagere strata meer gehecht te zijn aan de eigen omgeving en hebben zij minder vaardigheden om een vreemde omgeving het hoofd te bieden (Börsch-Supan, 1990). Huwelijkskandidaten uit hogere sociale klassen vinden hun partners daarom vaker op grotere afstand dan huwelijkskandidaten uit

lagere sociale klassen (Ekamper et al., 2010). Voor negentiende en vroeg-twintigste eeuws Nederland valt een dergelijk effect van de sociale klasse op de geografische homogamie in nog sterkere mate te verwachten (Van de Putte, 2003; Van Poppel & Ekamper, 2005; Van Poppel, Ekamper & Van Solinge, 2007). In de hoge burgerij werd aan gelijke afkomst veel waarde gehecht, maar partners met vergelijkbare economische en culturele kwaliteiten waren in de eigen regio maar dun gezaaid. De hogere sociale lagen beschikten over ruimere communicatiemogelijkheden en participeerden in een geografisch uitgestrekter politiek, economisch en vriendennetwerk. Hogere opleiding en meer vrije tijd konden leiden tot een ruimere horizon en meer kansen om in contact te komen met partners uit andere regio's. Daarnaast hebben talloze studies uitgewezen dat boeren en in de landbouw werkzame arbeiders een zeer beperkte huwelijks horizon kenden. Ogden (1980) benadrukte dat agrarische beroepen zowel minder behoefte als minder mogelijkheden hadden om te reizen en om verder gelegen plaatsen te bezoeken. Zij waren gebonden aan de grond.

Het al of niet werken van de vrouw, als vermeld op de huwelijksakte, zal de kansen op de keuze van een partner uit een verder weg gelegen regio hebben vergroot, omdat het werk, en vooral werk als dienstbode, het belangrijkste beroep van vrouwen in de hier te bestuderen periode, vrouwen in contact zal hebben gebracht met meer verschillende en vooral stedelijke huwelijksmarkten. Dat zal hun kansen op een huwelijk buiten de eigen regio hebben vergroot (Bras & Kok, 2005).

Vanzelfsprekend hebben in de loop van de negentiende eeuw veel van de factoren die de verschillen in de geografische horizon tussen sociale klassen veroorzaakten in de loop van de tijd aan betekenis hebben ingeboet. Tijd is daarom een belangrijke verklarende factor in de analyse.

Data

Voor onze analyses maken we gebruik van een databestand met alle huwelijken gesloten in de periode 1812-1922 in vijf Nederlandse provincies, te weten Gelderland, Groningen, Limburg, Overijssel en Zeeland. De gegevens van de huwelijksakten zijn in het kader van het zogenoemde GENLIAS-project ingevoerd door medewerkers van de provinciale archieven en vele vrijwilligers. GENLIAS is een gezamenlijk initiatief van het Nederlandse Nationaal Archief en de Nederlandse Regionale Historische Centra, officieel gestart in 2004. Het doel van dit project is het ontwikkelen van een landelijke database met genealogische gegevens uit de officiële akten van alle huwelijken, overlijdens en geboorten vanaf de invoering van de burgerlijke stand tot aan het laatste jaar waarvan de akten openbaar zijn. Voor huwelijksakten geldt dat zij openbaar worden na 75

jaar. Ons databestand is tot genoemde vijf provincies beperkt, omdat op het moment van analyse alleen voor deze provincies ook het beroep van bruid en bruidegom in het bestand was opgenomen. Het databestand bevat gegevens over ongeveer één miljoen huwelijken, dat is 36 procent van alle huwelijken gesloten in heel Nederland in de periode 1812-1922.

Ingevolge artikel 131 van het Burgerlijk Wetboek diende het huwelijk gesloten te worden ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand in de woonplaats van een der beide partijen. Na 1970 bestond een dergelijke verplichting niet meer. Het was in Nederland gebruikelijk het huwelijk te sluiten in de woonplaats van de bruid. Onder de bruiden wordt dan ook een veel groter aantal huwendes aangetroffen dat woonachtig of zelfs geboren was in de plaats waar het huwelijk werd gesloten. De geografische herkomst van de man geeft daardoor een beter idee van de mate waarin man en vrouw door hun huwelijk ruimtelijke barrières overwonnen dan de geografische herkomst van de vrouw. Uit tabel 1 blijkt dat ruim 52 procent van de vrouwen en ruim 43 procent van de mannen in ons databestand is getrouwd in de plaats waar men is geboren.

Tabel 1 *Percentage bruiden en bruidegoms geboren in de plaats van huwelijksluiting per provincie, 1812-1922*

Provincie	bruiden	bruidegoms
Gelderland	52,8%	45,0%
Groningen	37,8%	29,4%
Limburg	59,2%	46,6%
Overijssel	53,9%	50,7%
Zeeland	59,7%	50,7%
Totaal	52,3%	43,5%

Bron: GENLIAS- en ISIS-database

Idealiter zou de geografische afstand tussen huwelijkspartners het best kunnen worden bepaald op basis van de woonplaatsen van de huwelijkspartners op het moment dat men voor het eerst een relatie met elkaar aanging. Dergelijke informatie zal echter zelden beschikbaar zijn en zeker niet in officiële bronnen, zoals huwelijksakten. Huwelijksakten bevatten wel gegevens over de woon- en geboorteplaats van bruid en bruidegom. De geboorteplaats en de woonplaats vormen in feite de twee uiteinden van het migratieverleden van bruid en bruidegom, waarbij alle tussenliggende verhuizingen tot en na het moment van aangaan van de relatie ontbreken. Gebruik van de woonplaatsen van bruid en bruidegom voor het bepalen van de geografische afstand kan leiden tot onderschatting van de geografische afstand, omdat bruid en bruidegom mogelijk pas na de eerste ontmoeting naar de huidige woonplaats zijn

verhuisd. Gebruik van geboorteplaatsen kan juist leiden tot overschatting van de geografische afstand, omdat bruid en bruidegom sinds hun geboorte mogelijk al zijn verhuisd naar dichterbij elkaar gelegen plaatsen. Daar staat tegenover dat de geboorteplaats wellicht een betere indicator is voor de culturele en sociale regio van herkomst.

Het door ons gebruikte databestand bevat alleen gegevens over de geboorteplaats en geen gegevens over de woonplaats van bruid en bruidegom. Daarom zijn alleen de geboorteplaatsen van bruid en bruidegom als indicator gebruikt voor de geografische herkomst. Eerder onderzoek op basis van een grote steekproef van huwelijken wijst echter uit dat in verreweg de meerderheid van de gevallen de woonplaats van de vrouw ook de plaats van huwelijk was (90,8%); voor mannen was dat nog altijd in 72,7% van de huwelijken het geval (Bras & Kok, 2005).

Naast de gegevens over geboorteplaats bevat het databestand de volgende gegevens over de huwelijkspartners: leeftijd bij huwelijk, burgerlijke staat, jaar van het huwelijk, plaats van het huwelijk, het al dan niet werken van de vrouw (de beroepsstatus) en het beroep van de bruidegom. De beroepstitels zijn met behulp van HISCO, de *Historical International Standard Classification of Occupations* (Van Leeuwen et al., 2002), gestandaardiseerd en gecodeerd. De op basis van HISCO gestandaardiseerde beroepstitels kunnen met behulp van het classificatieschema HISCLASS worden ingedeeld in een twaalfal sociale klassen op grond van de vraag of het een hand- of een hoofdberoep was, de mate van scholing, de mate van supervisie en de economische sector (Van Leeuwen & Maas, 2007). Deze indeling is ingedikt tot zeven sociale klassen. De huwelijken zijn bovendien geclassificeerd als urbaan of ruraal afhankelijk van het al dan niet urbane karakter van de plaats waar het huwelijk is gesloten. Ten slotte zijn het nationaal inkomen en de lengte van het nationale spoorwegnet als indicatoren voor de verbetering van de transportmogelijkheden en de verbeterde toegang daartoe in de analyses meegenomen (bron: CBS/RUG, 2001). Beide factoren worden beschouwd als drijvende krachten van de transport- en technologieveranderingen.

In tabel 2 zijn enkele kenmerken vermeld van het bestand van huwelijken waarmee wordt gewerkt. Het totale aantal huwelijken in de database is 1.080.700. Ongeveer 65 procent van alle huwelijken werd aangegaan door mannen tussen de twintig en dertig jaar; voor vrouwen was dit rond de 73 procent. Zoals te verwachten gezien het sterk agrarische karakter van de meeste geselecteerde provincies vonden de meeste huwelijken plaats op het platteland.

Tabel 2 Beschrijvende statistieken van de huwelijken

	Aantal	Percentage	Gemiddelde	Standaard-deviatie
<i>Provincie van huwelijksluiting</i>				
Gelderland	344286	31,9		
Groningen	189032	17,5		
Limburg	176048	16,3		
Overijssel	213693	19,8		
Zeeland	157655	14,6		
Totaal	1080714	100,0		
<i>Jaar van huwelijk</i>				
1812-19	43659	4,3		
1820-29	58773	5,8		
1830-39	63407	6,3		
1840-49	68238	6,8		
1850-59	78680	7,8		
1860-69	86644	8,6		
1870-79	92405	9,2		
1880-89	90807	9,0		
1890-99	106536	10,6		
1900-09	123552	12,3		
1910-22	192847	19,2		
Totaal	1005548	100,0		
<i>Huwelijksleeftijd van de bruid</i>	919674		27,1	7,1
<i>Huwelijksleeftijd van de bruidegom</i>	919109		29,9	8,1
<i>Al dan niet eerste huwelijk</i>				
Eerste huwelijk	877195	86,5		
Niet eerste huwelijk	136126	13,4		
Totaal	1013321	100,0		
<i>Bruid is werkzaam</i>				
Werkzaam	379868	37,5		
Niet werkzaam	633453	62,5		
Totaal	1013321	100,0		
<i>Bruidegom geboren in buitenland</i>				
Geboren in buitenland	33271	3,3		
Niet geboren in buitenland	980556	96,7		
Totaal	1013827	100,0		
<i>Sociale klasse bruidegom</i>				
Hogere klasse	19203	2,0		
Middenklasse	105286	10,8		
Geschoolde arbeiders	163215	16,7		
Boeren en vissers	179373	18,3		
Laaggeschoolde arbeiders	111886	11,4		
Ongeschoolde arbeiders	147214	15,1		
Landarbeiders	229091	23,4		
Zonder beroep	4116	0,4		
Onbekend/onduidelijk	18415	1,9		
Totaal	977799	100,0		

Methodes

Geografische afstand

390

Om vast te kunnen stellen in welke mate mannen en vrouwen bij hun huwelijk ruimtelijke barrières overwonnen is een maat nodig die de geografische afstand tussen beiden meet. Idealiter zou de reistijd tussen twee plaatsen daarvoor het geschiktst zijn. Dat gegeven is echter voor de door ons geanalyseerde perioden en gebieden niet beschikbaar. Als benadering is daarom de geografische afstand van de geboorteplaats tot de plaats van huwelijk bepaald als de hemelsbrede afstand tussen die plaatsen. Door het gebruik van de hemelsbrede afstand worden de werkelijke reisafstand (en reistijd) wel enigszins onderschat. Om de geografische afstand tussen huwelijkspartners vast te stellen zijn de geboorten en huwelijkplaatsnamen zoals die staan vermeld in de huwelijksakten gestandaardiseerd³ en vervolgens geconverteerd naar geografische coördinaten. Op basis van deze geografische coördinaten kan eenvoudig de hemelsbrede afstand tussen de diverse plaatsen worden berekend. Als meetpunten voor de geografische locaties zijn coördinaten volgens de officiële Nederlandse Rijksdriehoeksmeting (RD-coördinaten) van het centrum van de geboorteplaats gekoppeld aan de (geboorte)plaatsnamen. Omdat alle provincies uit het databestand aan de grens van Nederland liggen, zijn ook aan de in het direct aangrenzende buitenland gelocaliseerde geboorteplaatsnamen geografische coördinaten toegekend.⁴ Alle overige plaatsen zijn niet in de analyses meegenomen.

Individuele voorkeur en nationale veranderingen in de tijd

Bijna zonder uitzondering zijn de tot nu toe verschenen studies naar de ontwikkeling van de geografische afstand tussen huwelijkspartners beschrijvend van karakter. In een enkel geval werd echter van multivariate analyses, zoals regressiemodellen gebruikgemaakt. Standaard regressiemodellen hebben echter voor het hier te bestuderen onderwerp een belangrijke tekortkoming, omdat ze niet expliciet rekening houden met ruimtelijke effecten en ruimtelijke interacties. Als er vanuit methodologisch perspectief bekeken sprake is van ruimtelijke effecten, waar in een standaard regressiemodel geen rekening mee wordt gehouden, kan het effect van verklarende variabelen worden over- of onderschat (Chi & Zhu, 2008). Voor de analyse en verklaring van veranderingen met een duidelijke geografische dimensie, zoals in ons geval, is het daarom van belang om voor een analysetechniek te kiezen waarin ruimtelijke effecten en interacties expliciet worden meegenomen. Ruimtelijke regressiemodellen zijn daarvoor bij uitstek geschikt (Anselin & Bera, 1998; Chi & Zhu, 2008). Ruimtelijke regressiemodellen kunnen worden beschouwd als generalisaties van standaard regressiemodellen die het

mogelijk maken expliciet rekening te houden met ruimtelijke autocorrelatie. De mate van ruimtelijke autocorrelatie kan worden gezien als een maat voor de mate van overeenkomst (correlatie) van de waarde van de afhankelijke variabele in een bepaald gebied met de waarden van de afhankelijke variabele in ruimtelijk aangrenzende/nabijgelegen gebieden. Parameters van deze modellen zijn de gebruikelijke regressiecoëfficiënten van de verklarende onafhankelijke variabelen en de variantie van de foutenterm aangevuld met een ruimtelijke regressiecoëfficiënt. Ruimtelijke regressiemodellen maken het dus mogelijk om zowel verklarende variabelen op individueel niveau, verklarende variabelen op regionaal en/of nationaal niveau en de geografische locatie in de analyse op te nemen, waarbij ook de onderlinge ruimtelijk positie van de waarnemingen ten opzichte van elkaar wordt meegenomen. Zie voor een uitgebreide bespreking van ruimtelijke regressiemodellen bijvoorbeeld Anselin (1988), Anselin en Bera (1998) en Chi en Zhu (2008).

Leeftijd en de sociale klasse van de bruid en bruidegom zijn belangrijke individuele kenmerken die de individuele voorkeur met betrekking tot partnerkeuze kunnen beïnvloeden. In een eerste ruimtelijk regressiemodel bestuderen we het effect van individuele verklarende variabelen (zoals leeftijd en sociale klasse) en tijdsafhankelijke nationale kenmerken (zoals het nationaal inkomen en lengte van het spoorwegennet) op de afstand tussen de huwelijksplaats en geboorteplaats van de bruidegom. De hemelsbrede afstand tussen de geboorteplaats van de bruidegom en de huwelijksplaats (in kilometers) wordt gemodelleerd met behulp van een multivariaat regressiemodel. We maken gebruik van individuele kenmerken van de huwelijkspartners zoals de huwelijksleeftijd van de bruid en bruidegom, de werkstatus van de bruid, de sociale klasse van de bruidegom en de burgerlijke staat voor het huwelijk (ongehuwd, in weduwstaat of gescheiden). Dit regressiemodel moet echter rekening houden met twee belangrijke kenmerken van de afhankelijke variabele, de geografische afstand. Ten eerste zijn er erg veel huwelijken waarbij de afstand tussen plaats van huwelijk en de geboorteplaats van de bruid of bruidegom erg klein is en slechts weinig waarbij die afstand groot is. De afhankelijke variabele is daardoor scheef verdeeld. Om daarvoor te corrigeren maken we gebruik van een logaritmische transformatie van de afhankelijke variabele. Door de transformatie krijgen de modelparameters een multiplicatieve interpretatie. Een tweede probleem hangt samen met het feit dat om praktische redenen de afstand tussen de huwelijkspartners wordt gemeten als de euclidische (hemelsbrede) afstand tussen de woonkernen van de geboortegemeente en de gemeente van huwelijk. Dit resulteert in een systematische onderschatting van de afstand wanneer de partners huwen in de geboorteplaats van de bruidegom. Aangezien de afstand tussen huwelijkspartners bin-

nen eenzelfde gemeente niet gelijk is aan nul, maar steeds groter dan nul, benaderen we deze afstanden (in lijn met Haandrikman et al., 2008) door:

392

$$Y \approx \frac{2}{3} \sqrt{\frac{A}{\pi}} \quad (1)$$

waar A de oppervlakte is van de gemeente (in vierkante meters). De waarde van Y is gelijk aan de gemiddelde afstand tussen twee willekeurig gekozen punten in een cirkelvormige gemeente met oppervlakte A . De onderliggende veronderstelling is dat de vorm van de gemeente rond is en de bevolking binnen die vorm uniform over de gemeente is verdeeld.

Het regressiemodel kan nu gebruikt worden om een schatting te maken van de afstand \hat{Y}_i tussen de huwelijksplaats en geboorteplaats van de bruidegom voor het huwelijkspaar i , namelijk:

$$\hat{Y}_i = \exp(\beta_0 + \sum_{k=1}^p X_{ki} \beta_k) \quad (2)$$

Deze vergelijking levert een schatting op van de gemiddelde afstand Y_i tussen de huwelijksplaats en geboorteplaats voor een bruidegom i met de (individuele) kenmerken X_{ki} (zoals leeftijd en sociale klasse) op basis van de op de onderzoekspopulatie geschatte parameters β_k . Dit levert bij voorbeeld de gemiddelde afstand op voor een eerste huwelijk tussen een niet-werkende bruid van 27 jaar en een in Nederland geboren ongeschoolde bruidegom van 30 jaar.

Geografische verschillen

Het valt te verwachten dat niet in iedere regio dezelfde afstanden tussen partners worden overbrugd. Zo is het niet onwaarschijnlijk dat er verschillen bestaan tussen enerzijds plaatsen in gebieden met fysieke barrières zoals de Zeeuwse eilanden en het Gelderse rivierengebied of gebieden die door een meer gesloten mentaliteit worden gekenmerkt en anderzijds plaatsen in gebieden die al eeuwenlang door grotere openheid naar de buitenwereld worden gekenmerkt. Deze verschillen tussen plaatsen zijn gedeeltelijk te verklaren door de individuele kenmerken van de betrokkenen, zoals de huwelijksleeftijd en sociale klasse of de tijdsperiode waarin gehuwd werd. Het is echter belangrijk na te gaan in hoeverre er daarnaast nog andere regiogebonden factoren in het spel zijn. Om een idee te krijgen van deze regionale verschillen berekenen we als referentie eerst de gemiddelde afstand van een specifieke geboorteplaats g van de bruidegom tot een willekeurige huwelijksplaats, of:

$$\hat{E}_g = \frac{1}{n_g} \sum_{i \in g} \hat{Y}_i \quad (3)$$

Hierin is \hat{E}_g de verwachte afstand voor een bruidegom geboren in gemeente g tot een willekeurige huwelijksplaats en n_g het aantal huwelijken van bruidegoms geboren in gemeente g ongeacht de plaats van huwelijk. In deze formule wordt de som genomen van alle met het multivariate regressiemodel (2) geschatte afstanden voor huwelijksparen i waarvan de bruidegom geboren is in gemeente g gedeeld door het totale aantal huwelijken van bruidegoms geboren in gemeente g . Dit levert dus de gemiddelde verwachte afstand op voor een bruidegom geboren in een specifieke geboorteplaats ongeacht de overige kenmerken van de bruid en bruidegom. Voor bijvoorbeeld geboorteplaatsen met relatief veel bruidegoms uit de hogere sociale klassen zal deze verwachte afstand groter zijn dan voor geboorteplaatsen met relatief weinig bruidegoms uit de hogere sociale klassen.

Vervolgens formuleren we een tweede model waarmee de geografische verschillen in de gemiddelde afstand tussen de geboorteplaats van de bruidegom tot de huwelijksplaats bestudeerd kunnen worden, rekening houdend met de verwachte afstand. We maken hiervoor gebruik van het volgende model:

$$O_g \sim E_g + \sum_k Z_{kg} \alpha_k + f(x_g, y_g) + \varepsilon_g^0 \quad (4)$$

Hierin is $O_g = \frac{1}{n_g} \sum_{i \in g} Y_i$ de gemiddelde geobserveerde afstand voor bruidegoms geboren in gemeente g , E_g de verwachte afstand gebaseerd op de populatie van bruidegoms in gemeente g volgens formule (3), Z_{kg} verklarende gemeentelijke variabelen, α_k de bijhorende modelparameters, $f(x_g, y_g)$ de onverklaarde ruimtelijke trend en ε_g^0 normaalverdeelde foutentermen met gemiddelde 0 en variantie σ_o^2 . De verwachte afstand E_g , berekend met het multivariate regressiemodel (2) en formule (3), wordt gebruikt om rekening te houden met de verschillen in de samenstelling van de populatie van bruidegoms tussen de gemeenten. De geografische trend $f(x_g, y_g)$ is een tweedimensionale functie van de geografische coördinaten van de woonkern van de gemeente. Deze dient om de ruimtelijke trend te beschrijven, die nog niet verklaard werd door de verschillen in de samenstelling van de populatie van bruidegoms (gebruik makend van E_g) en de gemeentev variabelen Z_{kg} , in de vorm van geografische regressiecoëfficiënten. Voor de functie van deze geografische trend maken we gebruik van een zogenoemde niet-parametrische radiale smoother. De radiale smoother wordt bepaald door een complexe berekening van een serie van samenhangende radiale functies van de variabelewaarden in (geboorte) gemeente g in combinatie met de variabelewaarden in de aangrenzende/nabijgelegen gemeenten (zie bijvoorbeeld Anselin & Bera, 1988). In relatief eenvoudige termen kan dat worden geïnterpreteerd als een vorm van

een ruimtelijk gewogen gemiddelde van de variabelewaarden in gemeente g en die in de aangrenzende gemeenten, waarbij de weging dan plaatsvindt op basis van de afstand tot gemeente g (hoe dichterbij, hoe zwaarder het gewicht). De gemiddelde geobserveerde afstand in formule (4) is dus een functie van de verwachte afstand geschat op basis van de individuele kenmerken, de kenmerken van de gemeente en de geografische trend. Alle berekeningen zijn uitgevoerd met SAS versie 7.2. De radiale smoother is in ons model berekend met de SAS procedure GLIMMIX.

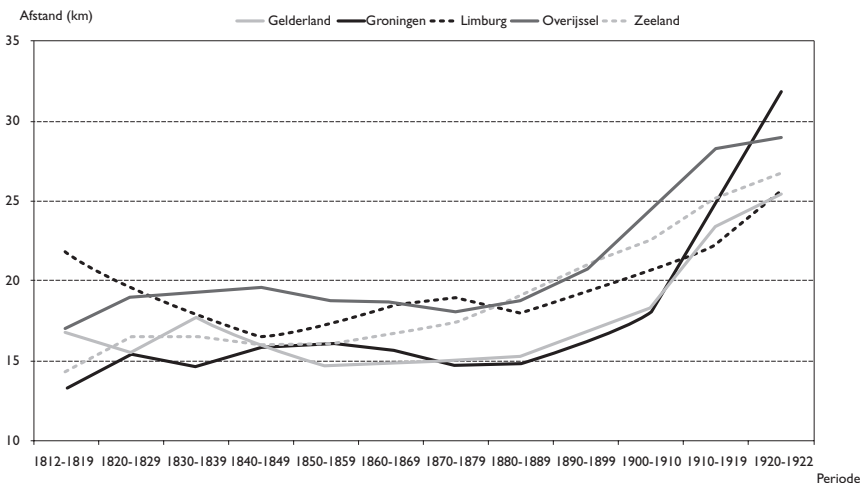
Resultaten

Geografische afstand

De gemiddelde geografische afstand tussen de geboorteplaats van de bruidegoms en de plaats van het huwelijk blijkt in alle provincies in de periode 1812-1922 te zijn toegenomen (zie figuur 1). Vooral vanaf ruwweg de periode 1880-1889 nam de geografische afstand toe. De sterkste stijging is dan te zien in Overijssel. In Limburg en Zeeland blijft de gemiddelde afstand aanvankelijk achter bij de andere provincies, maar in de periode 1900-1919 neemt de afstand ook daar snel toe.

Met behulp van beschrijvende geostatistische maten, zoals de gemiddelde locatie en de ruimtelijke spreiding (de ruimtelijke equivalenten van gemiddelde en standaarddeviatie; zie Anselin, 1988), kan (de verandering van) de richting en mate van geografische spreiding van de geboorteplaatsen van bruidegoms worden berekend. Hieruit blijkt dat

Figuur 1 De gemiddelde afstand (in kilometers) tussen de geboorteplaats van de bruidegom en de plaats van huwelijk naar provincie en periode van het huwelijk



bruiden en bruidegoms in Gelderland sterk waren georiënteerd op de eigen provincie. De gemiddelde locatie van de geboorteplaatsen van de bruidegoms getrouwd in Gelderland is in de loop van de tijd meer verschoven naar het dichterbekolkte westen van het land waar de grootste steden zijn gelegen. Bovendien nam de geografische spreiding van de geboorteplaatsen toe in de richting van het (noord)westen. Ook in de provincie Groningen was men sterk gericht op de eigen provincie. Voor de provincie Groningen verschoof de gemiddelde locatie van de geboorteplaatsen van de bruidegoms in de laatste twee perioden eveneens meer naar het dichterbekolkte westen van het land. Bruiden en bruidegoms uit Limburg waren ook sterk gericht op de eigen provincie en veel minder op het aangrenzende eveneens katholieke Noord-Brabant. Er huwden relatief veel bruidegoms uit het direct noordelijk gelegen Gelderland. Voor de provincie Limburg verschoof de gemiddelde locatie van de geboorteplaatsen van de bruidegoms in noordelijke richting. De spreiding van de geboorteplaatsen werd, vooral in noordelijke richting, groter. De geografische oriëntatie strekte zich uit tot ver in België en, vooral in de eerste decennia van de twintigste eeuw door de mijnbouw, Duitsland. In Overijssel verschoof de gemiddelde locatie van de geboorteplaatsen van de bruidegoms in (noord)westelijke richting, maar de verandering was geringer dan in de andere provincies. De spreiding werd iets groter vooral naar het noorden en in iets mindere mate naar het zuiden. In de provincie Zeeland waren door de relatief geïsoleerde ligging in het begin van de periode verreweg de meeste bruidegoms geboren in de provincie zelf. Er was vanuit het overwegend orthodox protestante Zeeland wel interactie met Zuid-Holland, Gelderland en het noordelijk deel van Oost-Vlaanderen in België, maar nauwelijks met het katholieke Noord-Brabant. De gemiddelde locatie van de geboorteplaatsen van de bruidegoms getrouwd in Zeeland verschoof in de loop van de tijd meer naar het dichterbekolkte Zuid-Holland. Hetzelfde geldt voor de spreiding.

Individuele voorkeur en nationale veranderingen in de tijd

Gebaseerd op het beschreven multivariate regressiemodel bestuderen we het effect van individuele kenmerken en tijdskenmerken op de afstand tussen de geboorteplaats van een bruidegom en zijn huwelijksplaats, per provincie. In dit model houden we rekening met de leeftijd van bruid en bruidegom, de werkstatus van de bruid en de sociale klasse van de bruidegom, de voorafgaande burgerlijke staat van de bruidegom, de ontwikkeling van het nationaal inkomen en de lengte van het nationale spoorweginet. De schatting en *p*-waarde van de modelparameters uit het multivariaat regressiemodel worden gegeven in tabel 3. Er zijn duidelijke gelijkenissen tussen de provincies, maar ook enkele verschillen. Uit tabel

3 blijkt bijvoorbeeld dat in alle provincies de afstand tussen de huwelijksplaats en geboorteplaats groter is naarmate de bruidegom ouder is. Ook naarmate de bruidegom uit een hogere sociale klasse komt is de afstand groter. Als de bruid zelf werkzaam is of de bruidegom boer is de afstand juist kleiner. Opvallende verschillen zijn zichtbaar voor landarbeiders. In Gelderland en Overijssel is de afstand voor landarbeiders iets groter, in Limburg juist iets lager en in Groningen en Zeeland veel lager. De sterkste effecten zijn zichtbaar voor de sociale klassen en dan vooral de hogere klasse, de boeren en de in het buitenland geboren bruidegoms. Door het enorm grote aantal cases in de analyse zijn de verschillen tussen de provincies, ook als die klein zijn, over het algemeen significant.

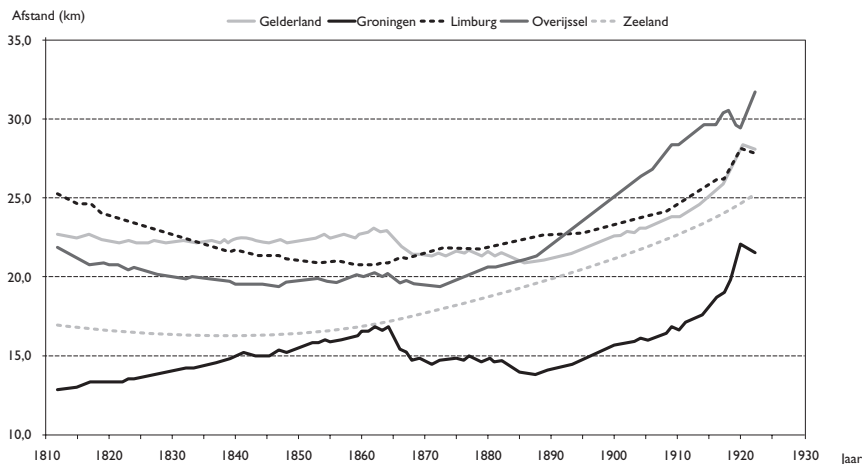
Figuur 2 geeft een voorbeeld van het geschatte tijdseffect als gevolg van de verandering van het nationaal inkomen en de toename van de lengte van het spoorwegnet voor een specifieke combinatie van individuele achtergrondkenmerken. De afstand werd geschat aan de hand van het multivariaat regressiemodel voor een eerste huwelijk tussen een niet-werkende bruid van 27 jaar en een in Nederland geboren ongeschoolde bruidegom van 30 jaar. In al de provincies is er een duidelijke vergroting van de afstand in de tijd zichtbaar. In Limburg en Zeeland is er tussen 1860 en 1880 echter een tijdelijke verkleining van de afstand.

Tabel 3 Parameterschattingen van het multivariaat regressiemodel voor de afstand tussen de huwelijksplaats en de geboorteplaats van de bruidegom

	Gelderland	Groningen	Limburg	Overijssel	Zeeland
Intercept	2,3734**	2,8442**	2,4936**	2,7598**	2,8167**
Jaar	-0,0028**	-0,0069**	0,0040**	-0,0075**	-0,0019
Jaar ²	0,0001**	0,0001**	0,0001**	0,0001**	0,0001**
Leeftijd bruid	0,0099**	0,0053**	-0,0034**	0,0060**	0,0002
Leeftijd bruidegom	0,0062**	0,0069**	0,0031**	0,0070**	0,0088**
Eerste of tweede huwelijk	-0,1475**	-0,0841**	0,0651**	-0,0566**	-0,0718**
Bruid is werkzaam	-0,2066**	-0,1684**	-0,0823**	-0,1362**	-0,3079**
Bruidegom uit buitenland	0,8651**	0,9731**	0,5187**	0,9993**	0,1346**
Sociale klasse					
Hogere klasse	0,9989**	0,8070**	1,0402**	0,8574**	1,0175**
Middenklasse	0,8915**	0,4887**	0,9326**	0,5216**	0,5727**
Geschoolde arbeiders	0,1941**	-0,0328	0,0690	0,1202**	0,0752**
Boeren	-0,8236**	-0,6949**	-0,7901**	-1,0110**	-0,8819**
Laaggeschoolde arbeiders	0,2806**	0,1142**	0,3199**	0,0530**	0,2185**
Landarbeiders	0,0670	-0,6220**	-0,3218**	0,0993	-0,8634**
Ongeschoolde arbeiders(referentiegroep)	-	-	-	-	-
Zonder beroep	0,2177**	0,1301**	0,4521**	0,2592**	0,1381**
Nationaal inkomen	0,0093	0,1395**	0,2814**	-0,2345**	0,1564**
Spoorwegennet	0,0938	0,1281	-0,7235**	-0,2726**	-0,3525**

** p < 0,0001

Figuur 2 Voorspelling van de gemiddelde afstand (in kilometers) tussen de geboorteplaats en de plaats van huwelijk over de periode 1812-1922 per provincie voor een eerste huwelijk tussen een niet-werkende bruid van 27 jaar en een in Nederland geboren ongeschoolde bruidegom van 30 jaar met behulp van het multivariaat ruimtelijk regressiemodel.



De gemiddelde afstand in Limburg is klein in vergelijking met die in andere provincies.

In alle provincies behalve Limburg zien we een vergroting van de afstand met de huwelijksleeftijd van bruid en bruidegom. In Limburg zien we echter een significante verkleining door een stijging van de huwelijksleeftijd van de bruid. In het algemeen is de afstand tussen de geboorteplaats van de bruidegom en de huwelijksplaats kleiner voor een tweede huwelijk in vergelijking met een eerste huwelijk, met uitzondering van de provincie Limburg. Dat is anders dan werd verwacht. Voor Limburg zijn er echter wel aanwijzingen dat daar meer weerstand tegen hertrouw bestond, waardoor men daar inderdaad eerder grotere afstanden tussen huwelijkspartners kon verwachten (Van Poppel, 1992, 306). In Gelderland zien we bijvoorbeeld een verkleining van 14 procent in de afstand bij een tweede huwelijk. Voor een werkende bruid is de afstand kleiner dan voor een niet-werkende bruid, met een vermindering van 8 procent tot 27 procent voor de werkende bruid. De verkleining van de afstand is het grootst in Zeeland en het kleinst in Limburg. Indien de bruidegom buitenlander is er sprake van een zeer sterke toename in de afstand.

De afstand tussen de geboorteplaats van de bruidegom en de huwelijksplaats is groter voor een bruidegom uit de hogere sociale klasse of de middenklasse (zie tabel 4), met meer dan een verdubbeling van de afstand voor de hogere klasse (multiplicatief effect groter dan twee) en een toename van 63 procent (in Groningen) tot 154 procent (in Limburg)

Tabel 4 Multiplicatieve effect^a per sociale klasse in vergelijking met een ongeschoolde bruidegom

Sociale klasse	Gelderland	Groningen	Limburg	Overijssel	Zeeland
Hogere klasse	2,72	2,24	2,83	2,36	2,77
Middenklasse	2,44	1,63	2,54	1,68	1,77
Geschoolde arbeiders	1,21	0,97	1,07	1,13	1,08
Boeren	0,44	0,50	0,45	0,36	0,41
Laaggeschoolde arbeiders	1,32	1,12	1,38	1,05	1,24
Landarbeiders	1,07	0,54	0,72	1,10	0,42
Zonder beroep	1,24	1,14	1,57	1,30	1,15

^a Berekend als $e^{(10 \times \beta)}$

voor de middenklasse. Voor boeren is de afstand echter veel kleiner, met een daling in afstand van 50 procent (in Groningen) tot 64 procent (in Zeeland). In Zeeland, Groningen en Limburg is de afstand tussen de geboorteplaats van een bruidegom werkzaam als landarbeider en de huwelijksplaats, klein in vergelijking met die van de ongeschoolde bruidegom, en dat geldt ook voor de boeren.

Geografische verschillen

Op het tweede niveau van de analyse onderzochten we of de gemiddelde geobserveerde afstand per gemeente afhankelijk is van gemeentekennmerken zoals de populatiegrootte, het landelijk of stedelijk karakter en het percentage katholieken in de gemeente (bron: Historisch-Ecologische Databank), na correctie van de individuele kenmerken. Het percentage Katholieken geeft een indruk van de mate waarin een populatie religieus homogeen was; een factor die van grote invloed is op de keuzemogelijkheden van een partner. Voor Zeeland werd een extra verklarende variabelen in het model gebracht welke weergeeft of een gemeente al dan niet op een eiland gelegen is (en daardoor slechter bereikbaar).

Het multivariaat geografisch regressiemodel geeft de relatie weer tussen de gemiddelde afstand voor mannen geboren in een specifieke gemeente in relatie tot de gemeentekennmerken van deze gemeente. Voor mannen geboren in landelijke gebieden is de afstand tot de huwelijksgemeente in vergelijking met stedelijke gemeenten steeds kleiner. Enkel in Groningen is er geen duidelijk verschil in de afstand tot de huwelijksplaats tussen de landelijke en niet-landelijke gebieden. De gemeenten gelegen op een eiland vertonen geen significant verschil in afstand in vergelijking met de gemeenten gelegen op het vasteland. Tot slot heeft het percentage Katholieken in een gemeente in Gelderland, Limburg en Zeeland een verkleinend effect op de afstand. In Groningen en Overijssel is er geen significant effect van het percentage Katholieken zichtbaar. Vooral in Zuid-Limburg en grote delen van Groningen zijn de geografische afstanden gemiddeld korter dan verwacht. Dit beeld komt overeen

met dat wat Haandrikman (2010) heeft geschilderd in de studie naar de geografische dimensie van partnerkeuze in het hedendaagse Nederland.

Conclusie

In deze studie hebben we een analyse uitgevoerd van de ruimtelijke en temporele veranderingen in de geografische afstand tussen de geboorteplaats van bruidegoms en de plaats van het huwelijk in Nederland in de periode 1812-1922. Kennis van dit proces kan nieuwe inzichten opleveren op een grote verscheidenheid van terreinen. Op bijna continue basis kunnen we inzicht krijgen in de ontwikkeling van de geografische horizon van de gemiddelde Nederlandse man en vrouw. We krijgen ook een beeld van de mate waarin in Nederland sprake was van ruimtelijk, cultureel en sociaal geïsoleerde gebieden. Het door Giddens (1990) als cruciaal voor het proces van modernisering beschouwde begrip 'disembedding', de verminderde betekenis van lokale contexten van sociale interactie, kunnen we met de huwelijksafstanden handen en voeten geven. Veranderingen in de geografische keuze van partners bieden ook inzicht in de mate waarin generaties met elkaar contact konden houden, een sterke aanwijzing voor veranderingen in het leven van families. Daarnaast hebben we met de geografische afstand tussen echtgenoten een sterke indicator voorhanden voor de gevolgen die de nieuwe technologie en infrastructuur voor de ervaringen, opvattingen en houdingen van de 'gewone' Nederlander hebben gehad (Van der Woud, 2006).

Voor de analyses hebben we gebruikgemaakt van een nog in opbouw zijnde dataset met gedigitaliseerde huwelijksakten. Hierdoor was de dataset beperkt tot die vijf provincies waarvoor de digitalisering van de akten al was voltooid en waarvoor ook de beroepen van de bruid en bruidegom waren ingevoerd. Vanwege wettelijke beperkingen bevat de dataset bovendien geen huwelijksakten van na 1922.⁵ Echter zowel wat de omvang van de data betreft, als wat betreft de lengte van de tijdsperiode die wordt bestreken is onze studie uniek te noemen. Ook in de toepassing van ruimtelijke analysetechnieken in de vorm van geografische regressiemodellen betekent deze studie een belangrijke stap vooruit. Verbeteringen van het model kunnen in de toekomst mogelijk gevonden worden in het gebruik van betere maten voor het bepalen van afstand (bijvoorbeeld reistijden) en het verdisconteren van transportnetwerken (zoals het wegnen en tram/spoorwegnet) en regionale culturele verschillen (bijvoorbeeld dialectverschillen).

Zoals verwacht, is in de loop van de tijd de gemiddelde afstand toegenomen: van gemiddeld tussen de 10 en 15 kilometer aan het begin van de periode tot ruwweg 20 en 25 kilometer aan het eind. Vooral vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw nam de gemiddelde afstand toe. Behalve

dat de geografische oriëntatie ruimer is geworden, is in alle provincies de richting van de oriëntatie meer verschoven in de richting van het dichterbekolkte westelijke deel van Nederland, daar waar zich ook de vier grootste steden Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht bevinden.

Veranderingen van de geografische afstand tussen de geboorteplaats van bruidegoms en de plaats van het huwelijk kunnen worden geanalyseerd en verklaard met behulp van ruimtelijk regressiemodellen. Indien we het effect van individuele kenmerken van de huwelijkspartners op de geografische afstand tussen de geboorteplaats van bruidegoms en de plaats van het huwelijk analyseren, blijkt dat bij een hogere huwelijkleeftijd de gemiddelde afstand voor alle provincies toeneemt met uitzondering van de provincie Limburg. Voor eerste huwelijken is de afstand gemiddeld lager dan voor tweede huwelijken. Ook voor werkende bruiden geldt dat de afstand lager is dan voor niet-werkende bruiden. Daarnaast bestaan er duidelijke verschillen tussen de sociale klassen. In de hogere klasse en de middenklasse is de gemiddelde afstand aanzienlijk groter dan in de andere sociale klassen. Voor de boeren geldt dat de gemiddelde afstand juist veel lager is dan in de andere sociale klassen. Dit is ook het geval bij landarbeiders in Groningen, Limburg en Zeeland.

De verruiming van de geografische horizon vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw was vooral te danken aan de enorme verbetering van de transportmogelijkheden (nieuwe en verbeterde wegen en kanalen, nieuwe transportmiddelen, zoals trein, tram en fiets) en nieuwe communicatiemiddelen (zoals telegraaf, telefoon en postdiensten). Dit maakte het onderhouden van contacten over grotere afstanden mogelijk en makkelijker. Inkomens stegen bovendien, waardoor meer mensen toegang kregen tot deze middelen. Daarnaast werd Nederland in cultureel opzicht meer een eenheid. Lokale dialecten, klederdracht, gewoonten en gebruiken werden minder belangrijk. Landelijke kranten en politieke en economische integratie bevorderden de verbondenheid van regio's en hun bewoners met de nationale gemeenschap. De groei en modernisering van de economie bevorderde uitwisseling van arbeid en kapitaal, waardoor lokale economische grenzen verdwenen. De veranderingen voltrokken zich bij de boerenbevolking echter minder snel dan in andere sociale klassen. Boeren hielden langer vast aan het oude huwelijkspatroon dan andere bevolkingsgroepen. De huwelijksmarkt voor boeren bleef bovendien veel sterker lokaal georiënteerd. Uit recent onderzoek naar de geografische dimensie van partnerkeuze in het huidige Nederland blijkt dat geografische afstand nog steeds een belangrijke factor is in de partnerkeuze (Haandrikman, 2010). Verschillen worden bovendien (net als in het verleden) nog steeds bepaald door verschillen in sociale klasse en regionale culturele verschillen.

Noten

1. Peter Ekamper en Frans van Poppel zijn verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI-KNAW), Christel Faes is verbonden aan het Centrum voor Statistiek (CENSTAT) van de Universiteit Hasselt. E-mail: ekamper@nidi.nl. De auteurs danken het Gelders Archief, de Groninger Archieven, het Rijksarchief Limburg, het Historisch Centrum Overijssel en het Zeeuws Archief voor het beschikbaar stellen van hun GENLIAS- en ISIS-data.
2. Wel publiceerde Haandrikman onlangs een dergelijke studie voor hedendaags Nederland (Haandrikman, 2010).
3. Als gevolg van verschillende schrijfwijzen en spelfouten komen in het door ons gebruikte databestand in vele gevallen diverse varianten van de naam van een en dezelfde plaats voor. De Belgische plaatsnaam Sint-Gillis-Waas (in Oost-Vlaanderen nabij de Nederlandse grens) bijvoorbeeld kwam in maar liefst 86 varianten voor. Ook zijn er vele gevallen van identieke plaatsnamen voor verschillende plaatsen (bijvoorbeeld Hengelo van Gelderland als in Overijssel). Voor de exacte bepaling van de geografische locatie is in dergelijke gevallen zoveel mogelijk gebruik gemaakt van aanwezige extra informatie (bijvoorbeeld 'Hengelo (Ov)' duidt op Hengelo in Overijssel). Indien extra informatie ontbrak is verondersteld dat het de plaats het dichtst bij de plaats van huwelijk was (bijvoorbeeld bij een huwelijk in de Gelderse gemeente Vorden is de geboorteplaatsnaam 'Hengelo' [zonder toevoegingen] toegewezen aan Hengelo in Gelderland).
4. Voor Gelderland, Groningen, Limburg en Overijssel waren dit een of meer aangrenzende Duitse Länder en voor Limburg en Zeeland heel België. De coördinaten zijn geconverteerd naar het Nederlandse coördinatenstelsel.
5. Inmiddels zijn ook de overeenkomstige gegevens voor Drenthe beschikbaar en zijn voor vele gemeenten ook de huwelijken voor de periode 1923-32 ingevoerd.

Literatuur

- Anselin, L. & A. Bera (1998). Spatial dependence in linear regression models with an introduction to spatial econometrics. In A. Ulah & D.E. Giles (eds.), *Handbook of applied economic statistics* (pp. 237-289). New York: Marcel Dekker.
- Anselin, L. (1988). *Spatial econometrics. Methods and models*. Dordrecht: Kluwer Academic.
- Atkinson, M.P. & B.L. Glass (1985). Marital Age Heterogamy and Homogamy, 1900 to 1980. *Journal of Marriage and the Family*, 47, 685-700.
- Beekink, E., A.C. Liefbroer & F. van Poppel (1998). Changes in choice of spouse as an indicator of a society in a state of transition: Woerden, 1830-1930. *Historical social research*, 23, 231-253.
- Boonstra, O.W.A. & C.A. Mandemakers (1995). 'Ieder is het kind zijner eigenen werken'. Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. In J. Dronkers & W.C. Ultee (eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (pp. 125-141). Assen: Van Gorcum.
- Börsch-Supan, A. (1990). Education and its double-edged impact on mobility. *Economics of Education Review*, 9, 39-53.

- Bras, H. & J. Kok (2005). 'They live in indifference together'. Marriage mobility in Zeeland (The Netherlands) 1795-1922. In M.H.D. Van Leeuwen, I. Maas & A. Miles (eds.), *Marriage Choices and Class Boundaries: Social Endogamy in History* (pp. 247-274). Cambridge: Cambridge University Press.
- Centraal Bureau voor de Statistiek & Rijksuniversiteit Groningen (2001). *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen 1800-1999*. Amsterdam: Uitgeverij Stichting Beheer IISG.
- Chi, G. & J. Zhu (2008). Spatial regression models for demographic analysis. *Population Research and Policy Review*, 27, 17-42.
- Coleman, D.A. & J.C. Haskey (1986). Marital distance and its geographical orientation in England and Wales, 1979. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 11, 337-355.
- Coleman, D.A. (1979). A study of the spatial aspects of partner choice from a human biological viewpoint. *Man*, 14, 414-435.
- Corsini, C.A. (1981). Why is remarriage a male affair? Some evidence from Tuscan villages during the eighteenth century. In J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci & S. Sogner (eds.), *Marriage and remarriage in populations of the past* (pp. 385-396). London: Academic press.
- Dijk, H. van, J. Visser & E. Wolst (1984). Regional differences in social mobility patterns in the Netherlands and between 1830 and 1940. *Journal of Social History*, 11, 435-452.
- Ekamper, P., F. van Poppel & K. Mandemakers (2010). Widening horizons? The geography of the marriage market in nineteenth- and early-twentieth century Netherlands. In M. Gutmann, G. Deane, K. Sylvester & E. Merchant (eds.), *Navigating time and space in population studies*. Dordrecht: Springer (in druk).
- Filarski, R. & G. Mom (2008). *Van transport naar mobiliteit; de transportrevolutie, 1800-1900*. Zutphen: Walburg Pers.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Haandrikman, K. (2010). *The geographical dimensions of partner choice*. Proefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Haandrikman, K., C. Harmsen, L.J.G. van Wissen & I. Hutter (2008). De geografische dimensie van partnerkeuze, *Bevolkingstrends*, 56, 19-28.
- Hendrickx, J., J. Lammer & W. Ultee (1991). Religious assortative marriage in the Netherlands, 1938-1983. *Review of Religious Research*, 33, 123-145.
- Kalmijn, M. (1991). *From family origins to individual destinations: the changing nature of homogamy in the United States*. Dissertation, Los Angeles: University of California.
- Kalmijn, M. (1991). Shifting boundaries: Trends in religious and educational homogamy. *American Sociological Review*, 56, 786-800.
- Kalmijn, M. (1994). Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*, 100, 422-452.

- Kalmijn, M. (1998). Inter-marriage and homogamy: Causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24, 395-421.
- Kalmijn, M., & H.D. Flap (2001). Assortative meeting and mating: Unintended consequences of organized settings for partner choices. *Social Forces*, 79, 1289-1312.
- Kalmijn, M., & F. van Tubergen (2006). Ethnic inter-marriage in the Netherlands: confirmations and refutations of accepted insights. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, 22, 371-397.
- Knippenberg, H. & B. de Pater (1988). *De eenwording van Nederland; schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen: SUN.
- Kok, J. (1998). 'Vrijt daar je zijt'; Huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950'. *Zeeland*, 7, 131-143.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (1997). Social mobility in a Dutch province, Utrecht 1850-1940. *Journal of Social History*, 30, 619-644.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas & A. Miles (2002). *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Lucassen, L. (2010). Das Heiratsverhalten von deutschen Migranten in den Niederlanden (1860-1940). Die Bedeutung von Ethnie, Religion, Klasse und Geschlecht. *Historische Zeitschrift*, 290, 321-346.
- Maas, I., & M.H.D. van Leeuwen (2005). Total and relative endogamy by social origin: A first international comparison of changes in marriage choices during the nineteenth century. *International Review of Social History*, 50, 275-295.
- Meurkens, P.C.G.M. (1984). *Sociale verandering in het oude Kempenland (1840-1910); demografie, economie en cultuur van een preindustriële samenleving*. Bergeijk: Stichting Eicha.
- Morrill, R.L. & F.R. Pitts (1967). Marriage, migration, and the mean information field: a study in uniqueness and generality. *Annals of the Association of American Geographers*, 57, 401-422.
- Mulder, C.H. & M. Kalmijn (2007). Geographical distances between family members. In P.A. Dijkstra, M. Kalmijn, T.C.M. Knijn, A.E. Komter, A.C. Liefbroer & C.H. Mulder (eds.), *Family solidarity in the Netherlands* (pp. 43-62). Amsterdam: Dutch University Press.
- Ogden, P. (1980). Migration, marriage and the collapse of traditional peasant society in France. In P. White & R. Woods (Eds.), *The geographical impact of migration* (pp. 152-179). London etc.: Longman.
- Pooley, C. & J. Turnbull (1998). *Migration and mobility in Britain since the 18th century*. London: University College London Press.
- Poppel, F. van & P. Ekamper (2005). De Goudse horizon verruimd; veranderingen in de herkomst van Goudse bruiden en bruidegoms. In J. Kok & M. van Leeuwen (eds.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (pp. 181-212). Amsterdam: Aksant.

- Poppel, F. van (1992). *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische analyse van de 19e en vroeg-20ste eeuw*. Wageningen: AAG-bijdragen 33.
- Poppel, F. van, (1994). Verbreding van de horizon? Veranderingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners. *Acta Geographica Lovaniensia*, 34, 79-88.
- Poppel, F. van, P. Ekamper & H. Van Solinge (2007). Farmer looking for a wife: marital behaviour of the farming population in nineteenth-century Netherlands. In: H. Moerbeek, A. Niehof & J. van Ophem (eds.), *Changing families and their lifestyles*. Mansholt publication series, Volume 5 (pp. 51-76). Love, necessity and opportunity: Changing patterns of marital age homogamy in the Netherlands, 1850-1993. *Population Studies*, 55, 1-13.
- Putte, B. van de (2003). Homogamy by geographical origin: segregation in nineteenth-century Flemish cities (Gent, Leuven, and Aalst). *Journal of Family History*, 28, 364-390.
- Renard, J.-P. (1984). De l'intérêt du dépouillement d'actes de mariage dans le cadre général de l'étude des limites et frontières. *Espace Populations Sociétés*, 2, 125-130.
- Rosental, P.-A. (1999), *Les sentiers invisibles. Espaces, familles et migrations dans la France du 19ème siècle*. Paris: Editions de l'école des hautes études en sciences sociales.
- Schrover, M. (2004). 'De Duitscher is immers tegenwoordig ook zeer galant voor dames'. Huwelijksgedrag van migranten in Nederland in de 19e eeuw. *Bevolking en Gezin*, 33, 103-125.
- Segalen, M. (1981). Mentalité populaire et remariage en Europe occidentale. In J. Dupâquier, E. Helin, P. Laslett, M. Livi-Bacci & S. Sogner (Eds.), *Marriage and remarriage in populations of the past* (pp. 67-77). London: Academic Press.
- Tubergen, F. van & I. Maas (2007). Ethnic intermarriage among immigrants in the Netherlands: an analysis of population data. *Social science research*, 36, 1065-1086.
- Van de Putte, B., F. van Poppe, S. Vanassche, M. Sanchez, S. Jidkova, M. Eeckhaut, M. Oris & K. Matthijs (2009). The rise of age homogamy in 19th century western Europe. *Journal of Marriage and Family*, 71, 1234-1253.
- Watkins, S.C. (1991). *From provinces into nations. Demographic Integration in Western Europe, 1870-1960*. Princeton: Princeton University Press.
- Woud, A. van der (2006). *Een nieuwe wereld; het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Zijdeman, R. (2010). *Status attainment in the Netherlands, 1811-1941. Spatial and temporal variation before and during industrialization*. Utrecht University, Utrecht.